

A KÖNYV FORRADALMA

ÍRÓESZKÖZÖK ÉS ÍRÓANYAGOK
ÁBRÁZOLÁSAI A RÓMAI VILÁGBAN

SZERKESZTETTE:

GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ

PTE | BTK

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

Sorozatszerkesztő: Grüll Tibor – Nagy Levente

A kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával jelent meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

A „Tekercs a kézben” – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor, tanszékvezető egyetemi tanár (PTE BTK Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék), Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék), Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – PTE BTK Ókortörténeti Tanszék).

<https://scrollinhand.hu>

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

A KÖNYV FORRADALMA

Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai
a római világban

Szerkesztette:

Grüll Tibor – Szabó Ernő

PTE | **BTK**

PÉCS

2024

DOI: <https://doi.org/10.15170/konyvforradalma-BTK-2024>

ISSN 1789-3755

ISBN 978-963-626-304-1 (nyomtatott)

ISBN 978-963-626-305-8 (elektronikus)

© Szerzők 2024

© Szerkesztők 2024

Borító:

Az *SIHD* 677 sírsztélé részlete (Pécsvárad, Szilágypusztá)

© Janus Pannonius Múzeum, Pécs, inv-no. 62.314.1.

© Fotó és grafika: Szabó Ernő

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Ókortörténeti Tanszék

Felelős kiadó: Dr. Bene Krisztián dékán

Technikai szerkesztő: Szabó Ernő

Nyomda: Séd Kft., Szekszárd

Tartalomjegyzék

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken.	
Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére	1
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
A római könyv	39
Grüll Tibor	
Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken	123
Agócs Nándor – Szabó Ernő	
Tekercsábrázolások noricumai síremlékeken	171
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról	191
Szabó Ernő	
A Sors Könyve.	
A Matronae/Parcae különleges ábrázolása és a literalizáció terjedése	
a Római Birodalom északi provinciáiban.....	223
Grüll Tibor	
Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai a phrygiai kapusztéléken	253
Grüll Tibor	
Az „arany köldöktől” az olvasóállványig.	
A papirusztekercs-olvasás kultúrája	281
Grüll Tibor – Szabó Ernő	

Tekercsábrázolások noricumí síremlékeken

GRÜLL TIBOR – AGÓCS NÁNDOR – JUSZTINGER JÁNOS – SZABÓ ERNŐ

A Noricum tartományban megtalálható viszonylag nagyszámú tekercsábrázolás értelmezésével kapcsolatban sok felvetés született az eddigi szakirodalomban. A kutatáshoz nem mellesleg kiváló gyűjteményes corpusok állnak rendelkezésre: pl. a CSIR (*Corpus Signorum Imperii Romani*) vonatkozó kötetei; az ILLPRON (*Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici*); továbbá a RIST (Die römischen Inschriften der Steiermark), de a folyton gyarapodó Lupa (*Ubi Erat Lupa – Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern*) internetes adatbázis is rendkívül értékes segítséget tud nyújtani a vizsgáldásban. Az osztrák kutatók közül – mások mellett – Erna Diez, Manfred Hainzmann, Gerhard Grabher, Christoph Öllerer és Elisabeth Walde publikált inspiráló tanulmányokat az elmúlt évtizedekben, melyekben sok érdekes megfigyelést tettek közzé.¹

Kutatócsoportunk adatbázisában jelenleg 245 noricumí síremlék szerepel, amelyeket a Lupa és a CSIR leírásai alapján rögzítettünk. A funerális emlékeken összesen 287 íróeszközt és íróanyagot azonosítottunk, amelyek százalékos megoszlása a következő:

- tekercs 174 db (60 %)
 - zárt tekercs (egy-kolumnás) 118 db
 - zárt tekercs (két-kolumnás) 25 db
 - nyitott tekercs 31 db
- írotábla 37 db (14 %)
- egyfűlű írotábla 9 db (3 %)
- *polyptychon* zsinórral összekötve 8 db (2 %)
- tekercestartó tok (*capsa*) 18 db (7 %)
- *stylus* 41 (14 %)

Az is fontos, hogy 114 db „tekercs a kézben” ábrázoláshoz (vagyis az ilyen típusú ábrázolások 65%-ához) tartozik rámutató gesztus („*Ein-*” vagy „*Zweifingergestus*”). Sajnos csupán 57 síremlékhez tartozik felirat (ez az összes síremlék 23 %-a), de többnyire ezekből sem tudunk meg olyan információkat, amelyek sokat tennének hozzá a domborművek értelmezéséhez. A kutatás során egyvalami rögtön az elején bizonyossá vált

¹ A tanulmány első megjelenése (angol nyelven): Grüll et al. 2024.

¹ Diez 1953; Brein 1973; Grabher 1991; Hainzmann 1991; Walde 1991; 1997; 2005, 66–70; Öllerer 2001; Kremer 2004.

számunkra: a szokványos „tekercs a kézben” ábrázolásoktól – amelyeken többnyire egy férfi bal kezében tart egy zárt tekercsset – elkülönítve kell kezelnünk az ún. *librarius*-reliefeket, amelyek kifejezetten csak Noricumban fordulnak elő. Az adatbázisokban 89 db ilyen ábrázolást találtunk. Így ez a tanulmány is két részre oszlik: az első részben a „tekercs a kézben” motívummal, a másodikban a *librarius*-ábrázolásokkal foglalkozunk. Anélkül, hogy lelőnénk a poént, a tanulmány végére világossá fog válni, hogy bizonyos értelemben a „tekercs a kézben” ábrázolások és a *librarius*-domborművek összefüggenek egymással.

1. A „tekercs a kézben” motívum

A többnyire férfiak (kisebb mértékben fiúk és ritkán nők) bal kezében tartott zárt tekercsokról tévedés volna azt hinni, hogy ez az ikonográfiai motívum csak Noricumban és Pannoniában elterjedt, bár ezekben a tartományokban valóban gyakorinak mondható. A bal kezükben tekercsset tartó férfiakat ábrázoló sírábrázolásokat – amelyeket feltétlenül el kell különítenünk a szónokokat, filozófusokat és más értelmiségieket ábrázoló szobrokon kifaragott tekercssetől és szónoki gesztusoktól – megtalálhatjuk Britanniában, Galliában, Achaiában, Afrikában, Ázsiában, Szíriában, sőt még Egyiptomban is.² Mindez azért fontos, mert – úgy tűnik – a birodalom egész területén elterjedt ikonográfiai motívummal van dolgunk, ám ennek értelmezése számos kérdést vet fel. Valójában az eddigi kutatások sokkal inkább ezen kérdések feltevéséből, semmint meggyőző válaszokból álltak.

Tudomásunk szerint ezalól egyetlen kivétel létezik: a neves belga-francia tudós, Jean-Charles Balty 2016-ban megjelent tanulmányában a Szíriában állomásozó *Legio II Parthica* harmadik 3. elején keletkezett katona-sírköveit vizsgálta meg ebből a szempontból. A kutatásból egyértelműen kiderült, hogy a katonák bal kezében tartott zárt tekercs

² Tipikusnak mondható, hogy a kutatás a birodalom különféle területein előkerülő „tekercs a kézben” ábrázolásokat ad hoc jelleggel értelmezi, pl. 1) Sion / Sous-le-Scex (*Raetia*), egy lovassági tiszt balkezében tart egy tekercsset, ami Devijver szerint menetparancs, vagy előléptetési dokumentum, esetleg a tiszt műveltségére utal (Devijver 1987, 366–367); 2) Karthágó (2–3. század), egy fiú síremléke, akinek a nyakában *bulla* van, szintén egy tekercsset tart a bal kezében, amely „nemcsak műveltségének jele, hanem a római császárok és magisztrátusok ábrázolásának tükörképe is, ami a fiú „Romanitas”-át hangsúlyozza” (Varner 1990); 3) *Arados / Arwad (Syria–Phoenicia 2–3. század)* egy hajótulajdonos síremléke, „az irattekercs vagy könyvtekercs a szepulkralis domborművek gyakori motívumának tekinthető, amely vagy az elhunyt műveltségre való igényét szimbolizálja, vagy egy okiratot (végrendelet, polgárjog) hivatott ábrázolni.” (Schmidts 2010, 253); 4a) *Nikopolis (Aegyptus, Kr. u. 188/189)* egy Ares nevű leszerelt katona ábrázolása, aki bal kezében kétcolumnás zárt tekercsset tart, amit *diploma militaris*-ként értelmezett a kutatás (Lajtar 2002, 46; Waebens 2012, 326); 4b) *Terenouthis* nekropolisza (Kom Abou Billou, *Aegyptus*), Herméné és Atilion síremléke a 3. századból, félig fekvő helyzetben, bal kezükben tekercs, körülöttük egyiptomi szimbólumok (Abd el-Al et al. 1985); 5) Róma (2. század első fele), „Titus Statilius Aper *ensor* síroltárán egy tekercsset tart a kezében: kétségtelenül azokat az építészeti terveket, amelyek méreteit az elkészült épületen ellenőrizte” (Cohon 2010, 98).

motívuma a végrendelet-hagyással függ össze.³ Ezt korábban már más, többnyire egyedi síremlékekkel kapcsolatban is javasolták,⁴ de Balty kutatása mennyiségi alapon is meggyőző, ugyanis több mint száz, Apameiában elhunyt katona sírkövét vizsgálta meg ebből a szempontból, amelyeken szerencsére feliratok is voltak. Ezekből kiderült, hogy a „tekercs a kézben” ábrázolások mellett minden esetben vagy az „örökös” (*heres*), vagy a „végrendeleti meghagyás alapján készítette” (*ex testamento fecit*) kifejezés szerepelt a felíraton; és ellenkezőleg: ahol a „saját pénzből készítette” (*sua pecunia fecit*), vagy „végrendelet nélküli” (*intestatus*) szavak szerepeltek a sírfeliratokon, a katonák kezéből is hiányzott az íróanyag. Így ebben az esetben a tekercsket (*rotuli*) könnyen azonosíthatjuk azaz a dokumentummal, amiben az örökgyógó a *bona castrensia et domestica* értékeit sorolta fel és adta át az örökösének; vagy esetleg a sírhely és a síremlék tulajdonjogát és leírását tartalmazó dokumentummal, amit egy galliai síremlékről is ismerünk (*testamentum Lingonis*).⁵ De vajon ez a megoldás alkalmazható-e a noricumai síremlékeken is?

Ha egy egész tartomány síremlékeit vizsgáljuk – vagyis nem csupán egy katonai egységét –, az első triviális megfigyelésünk az, hogy a „kézben tekercs” motívum nem korlátozódik a katonákat ábrázoló emlékművekre. Bár gesztusaik, ruházatuk, ékszereik stb. alapján bizonyos következtetéseket levonhatunk a sírkövek tulajdonosairól, a legmegbízhatóbb forrást maga a sírfelirat jelenti, amely az elhunyról ad tájékoztatást.

1.1. A tekercs hordozó személyek

A tekercs hordozókra vonatkozó adatokat a sírábrázolásokhoz tartozó feliratokból tudjuk kinyerni, de egyrészt az utóbbiakból sajnos csak 57 db akad (23%), másrészt ezek sem túlságosan informatívak. Nem derül ki belőlük sok minden, főként ami az elhunytak társadalmi állására vagy foglalkozására vonatkozik. A tekercs hordozók 96%-a (236 db) férfi, csupán hét fiú és egy nő fordul elő közöttük. A nevek elárulják, hogy akadtak közöttük római polgárok: pl. P(ublius) Alb(ius) Calandinus és felesége Silvia Ursula,⁶ valamint M(arcus) Mog(etius) Valentinus Vibi f(ilius) és felesége Mog(etia) Iustina.⁷ Mindkét esetben a feleségek Noricumra jellemző, kelta típusú népviseletet hordanak, így feltehető, hogy a bennszülött törzsek valamelyikéhez tartoztak.⁸ Egy Severus-kori

³ Balty 2016, 88.

⁴ Lásd pl. Bauchhenß 1978, 24; Parra 1979, 131. Néhány felvétel a szakirodalomból: Bingen 2003, 67 (a tekercs az elhunyt katona végrendeletét tartalmazza); Schmidt 2003, 38–39 (a tekercs a *honestia missio* vagy az *immunitas* bizonyítéka); Speidel 2012, 4 n. 18 (a tekercs annak bizonyítéka, hogy az elhunyt katona adminisztratív funkciót is betöltött az alakulatánál); Waebens 2015, 66 n. 29 (a katonák és a civilek sírkövén ábrázolt tekercs és az *anulus aureus* az elhunyt „rómaiságát” fejezi ki; hasonló véleményét fogalmazott meg Carrié 1992, 132).

⁵ CIL XIII, 5708 = ILS 8379 = FIRA I, 118 = FIRA III, 49 = AE 2003, 108; cf. Le Bohec 1991.

⁶ CIL III 5407 = *Lupa* 1403.

⁷ CIL III 5455 = *Lupa* 1424.

⁸ A kutatás további feladatai közé tartozik a ruhák vizsgálata is, hátha elárulnak valamit tulajdonosuk kilétéről, vö. a Rajna–Mosel régió kutatását hasonló szempontból (Rothe 2009).

síremléken, amelyet Iunianus Burrani f(ilius) és felesége Sucella Uconis f(ilia) részére emeltek, a házaspár *peregrinus* lehetett, vagyis a sír 212 előtt keletkezett.⁹ A mai Szlovénia területén talált, Antoninus-kori funerális emlékmű, amelyet egy bizonyos Iulia Calandina emelt férjének, a veterán Sacronius Verinusnak, aki 50 évesen hunyt el, s a *legio II Italica* fegyvertárosa volt: *vet(eranus) leg(ionis) II Ital(icae) custos armor(um)*.¹⁰ Egy másik sírfeliratot Lucco Suri filius és felesége Dubna tiszteletére állítottak,¹¹ és érdekes módon a férfi *Zweifingergestust* mutat, kifelé fordított tenyérrel, a felesége teste előtt, vagyis a tekerccsel ellenkező irányban. Nevükből kiindulva mindketten kelta származásúak lehettek. Ebben a közegeben a rabszolgák is ugyanolyan szépen kidolgozott síremlékeket kaphattak, mint a szabad polgárok és *peregrinus*ok: Candidus, Q(uinti) Morsi Potentis Titiani ser(vus) bal kezében tartott kétkolumnás tekercsére a jobbkez mutató- és középső ujja mutat rá.¹²

A „tekercs a kézben” motívum értelmezése szempontjából fontosak lehetnek azok a domborművek, amelyek az apát és fiát is tekerccsel a kézben ábrázolják. A Szlovénia és Ausztria határán található Strass in Steiermarkban egy 3. századra datálható síremléken négy alakot látunk. Szerencsére az epitáfium alapján mind a négyet azonosítani tudjuk: a képmező jobb és bal szélén is egy-egy felnőtt fiú van: Cassius Ingenuus és Cassius Restutitanus, középtűt pedig szüleik láthatók: balról az anya, Cassia Quarta, jobbról pedig az apa, Claudius Restutus. A két szülő jobbkeze összekulcsolódik (*dextrarum iunctio*), az anya balkeze a férj vállán nyugszik. A férj jobbkezeiben zárt *rotulus*, ujjai „szarvgesztust” (*cornu*) mutatnak, ahol a mutató- és kisujj ki van nyújtva, a kisujjon pecsétgyűrű. Csakhogy a képmező bal szélén álló fiú balkezeiben is egy zárt tekercs látható, itt azonban sem gesztus, sem gyűrű nem figyelhető meg.¹³ Még érdekesebb egy család nagyon szépen kidolgozott, bár felirat nélküli sírköve, amelyen két kiskorú gyermeket látunk szüleikkal: a fiú az anyja, a lány az apa előtt áll. Az apa balkezeiben zárt tekercs tart, jobbkeze a lány vállán nyugszik; a fiú balkezeiben szintén tekercs van, amelyre a jobbkez mutatóujja mutat rá (*Einfingergestus*).¹⁴ De miért csak a kiskorú gyermek mutat a tekercsre? Egy Flavia Solvában talált medaillon-portrén szintén egy-egy tekercs látnak az apa és kiskorú fia kezében, itt viszont mindketten *Einfingergestust* mutatnak.¹⁵ Egy másik síremléken mind az apa, mind a kiskorú fiú kezében *rotulust* tart, de a fiú jobbkezeiben egy gyümölcs van.¹⁶ Természetesen azon a Celeiában előkerült 3. századi

⁹ CIL III 5463 = Lupa 1402.

¹⁰ CIL III 5106 = Lupa 3599.

¹¹ CIL III 5368 = Lupa 1248.

¹² CIL III 5699 = Lupa 1229.

¹³ CIL III 5357 = Lupa 1355.

¹⁴ Kremer 2001 Kat. I 88 = Lupa 4613.

¹⁵ CSIR Ö IV 2 no. 10 = Lupa 1350.

¹⁶ CIL III 5463 = Lupa 1402.

sírdomborművön, amelyen egy fiatal fiú kezében *stylus* és *polyptychon* látható, a gyermek iskoláztatására utalnak a kézben tartott tárgyak (1. kép).¹⁷

1. kép: Sírkő Celeiából, a fiú kezében *stylus* és *polyptychon*, az apa kezében kétkolumnás zárt tekercs, Celje - Pokrajinski Muzej (Inv. Nr: L 82), (forrás: *Lupa* 3118, fotó: Ortolf Harl, rajz: Agócs N.)

Mindeddig senki sem figyelt fel arra a nyilvánvaló tényre, hogy Noricumban 124 férfit és nőt – nem szükségszerűen házaspárokat – ábrázoló sírdomborművet találunk (51%), de ha ebből kivesszük a 89 db *librarius*-reliefet, akkor ez az arány 80%-ra emelkedik. Mindazonáltal a *dextrarum iunctio* mindössze 23 domborművön (vagyis a párokat ábrázoló síremlékek 18%-án) figyelhető meg, és csupán 18 feliraton szerepel a „hitves” (*coniunx*) kifejezés.¹⁸ Azt is megfigyelhetjük, hogy az összekapcsolódó jobbkez gesztusa mindig a bal kézben tartott tekercshez kapcsolódik Pannonia Superiorban és Noricumban. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy a tekercs akár házassági szerződés is lehet.

1.2. A tekercsek típusai és lehetséges jelentésük

A sírdomborműveken szereplő, többnyire az elhunyt férfiak bal kezében tartott tekercsekre a szakirodalom általában papirusztekercsként (*volumen*) utal. A standard méretű papirusztekercs kb. 700 cm hosszú és 22-25 cm magas volt, vagyis egy kolumnába összegöngyölt állapotban egy átlagos felnőtt férfi tenyerén felül és alul is messze továbbnyúlt. Ezzel szemben több ábrázoláson is világosan kivehető, hogy férfiak bal kezükkel

¹⁷ CIL III 5246 = *Lupa* 3118. Az írotáblát széles körben az oktatás/művelődés szimbólumaként tekintik (Meyer 2004); továbbá a *scribák* által végzett intellektuális munka jelképe is volt (Hartmann 2020).

¹⁸ A *dextrarum iunctio* motívum értelmezéséhez lásd Reekmans 1958; Walter 1979; Stupperich 1983; Davies 1985; Larsson Lovén 2010.

egy jóval kisebb méretű tekercset markolnak meg, amit a szakirodalom *rotulus*ként ismer. Ez utóbbi egy rövidebb és keskenyebb papirusztekercs volt, amire hosszában egyetlen kolumnába írták a szöveget, s éppen ezért azt nem vízszintesen, hanem függőlegesen tartva szokták olvasni. A *rotulus*sok általában jogi szövegeket, például végrendeleteket tartalmaztak.¹⁹ A noricumai ábrázolások között ugyanakkor előfordul mindkét íróanyag: a két kolumnába összetekert keskenyebb *rotulus* (*Lupa* 593, és a szélesebb *volumen* is (*Lupa* 1394); valamint az egykolumnás *rotulus* (*Lupa* 3614, 4628) (2. kép) és az ugyanilyen *volumen* is (*Lupa* 1486). Természetesen nem lehetséges minden esetben egyértelműen megállapítani, hogy a kőfaragó pontosan, arányosan ábrázolta-e a tekercseket, és valóban, néha egyszerűen egy botot vagy egy téglahasábot faragott ki könyvtekercs helyett, de előfordul olyan eset is, hogy a bal kézben tartott íróanyag technikai értelemben nem is tekercs, hanem pusztán egy összegöngyölt papiruszlap.

2. kép: Dombormű Pongrazenből, a férfiak bal kezében egykolumnás *rotulus*
Pongrazen – magántulajdon, (forrás: *Lupa* 4628, fotó: Ortolf Harl, rajz: Agócs N.)

A tekercsek eddigi értelmezései széles skálán mozognak. Henri-Irénée Marrou 1938-ban megjelent, de máig klasszikusnak számító művében (*Mousikos aner: Étude sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains*) a görög műveltségideál, a *paideia* kontextusában értelmezte a tekercsábrázolásokat: „A tekercsek a szellemi dolgokhoz kapcsolódnak”.²⁰ Jean-Michel Carrié szerint „a tekercs a *par excellence* kulturális tárgy, az oktatás fő közvetítője a *codex* megjelenéséig”,²¹ és a katonák kezébe

¹⁹ A Ptolemaida, bizánci, kopt és a koraközépkori Nyugat időszakában népszerű volt a *charta transversa* (a papirusztekercs hosszanti oldalára merőlegesen írt szöveg). Elsősorban jogi szövegeket írtak ilyen íráshordozókra, de az érett középkorban bizonyos liturgikus szövegeket is ilyen tekercsre jegyezték le (Daly 1973). Néhány végrendelet is akadt közöttük: 1986-ban számuk 132 volt, többnyire a 4–7. századból (Bagnall 1986). *Rotulus*sokra írt jogi szövegek kerültek elő az Eufratész mentén fekvő Dura Európósból: P. Euphr. 11. pap. 16,9 × 17,2 cm, egy hajó bérleti szerződése; P. Euphr. 13. pap. 10,5 × 15,5 cm, egy nyugta; P. Euphr. 15. pergamen *rotulus* 23 × 23,3 cm, a *ius liberorum* donációs okirata (Feissel–Gascou 2000).

²⁰ „lié aux choses de l’esprit,” Marrou 1938, 192.

²¹ Carrié 1992, 167.

helyezett *volumen*ek az Antoninus-kori római hadsereg azon törekvését mutatják, hogy a civilizációt a barbársággal szemben megvédelmezzék. Néhány kutató egyedi emlékművek vizsgálatából jutott némileg földhözragadtabb következtetésekre: egy spliti sztélén C(aius) Publicius Romanus, Naronia colonia *decurio*ja látható, balkezeében a szokásos tekerccsel, ami nyilvánvalóan „a tisztviselői hatalom szimbóluma”.²² Ser(vius) Ennius Fuscus és felesége domborművén a férfi kezében látható tekercs „házassági szerződés”;²³ de P(ublius) Romanus Modestus *libertus* Bonnban fennmaradt sztéléjén ugyanez az íróanyag „szabadonbocsátási okirat”.²⁴ A katonák esetében a következő magyarázatok merültek fel: sorozási lista,²⁵ csapategység személyi nyilvántartása (Truppenstammrolle),²⁶ vagy leszerelési okmány.²⁷

Nézetünk szerint a sírábrázolásokon megfigyelhető „tekercs a kézben” motívum relatív ikonográfiai stabilitása az egész Római Birodalom területén egyféle, mégpedig jogi jellegű magyarázat felé mutat. Amint láttuk, számos kutató véleménye szerint is a *rotulus* vagy *volumen* valamiféle jogi dokumentum: házassági szerződés, birtoklevél, hagyatéki okmány,²⁸ polgárjogadóományozó okirat, leszerelési okmány stb.; nem pedig valamilyen irodalmi vagy szubliterális mű, például *laudatio funebris*. Az eddigi kutatások többnyire *ad hoc* jelleggel tulajdonították ezeket az értelmezéseket a tekercsábrázolásoknak: ha a dombormű egy házaspárt ábrázolt, a tekercs házassági szerződés volt; ha katonát láttak a domborművön, a tekercs leszerelési okmányként értelmezték; ha a felirat felszabadított rabszolgáé (*libertus/libertinus*) volt, akkor az íróanyagot természetesen a *manumissio*t bizonyító okiratként értelmezték. A noricumai és pannoniai „tekercs a kézben” motívum kutatása során több alkalommal is bebizonyosodott, hogy a tekercs birtokosa *peregrinus* volt, ami azt jelenti, hogy a tekercs nem értelmezhető római polgárjogadóományozó dokumentumként.²⁹ (Ennek amúgy sem lenne sok értelme Kr. u. 212 után.) Meglátásunk szerint érdemes mérlegelni annak lehetőségét, hogy a bal kézben tartott zárt tekercs a legtöbb esetben sír birtoklására utaló dokumentum.

²² Rinaldi Tufi 1971, 99–100.

²³ Rinaldi Tufi 1971, 102.

²⁴ Bauchhenß 1978, 15.

²⁵ „matricule d'enrôlement,” Carrié 1992, 167.

²⁶ Hainzmann 1996, 61 and 64.

²⁷ Eajtar 2002, 46.

²⁸ Lásd az ún. „Testamentum domborművet” (Testamentum Relief) a traianusi időszakból (Roma, Museo Capitolino): a *testator* könyökére támaszkodva egy heverőn fekszik, bal kezében félig nyitott tekercsot tart, lábánál rabszolgafiú *abacusszal*, mögötte pajzsportré a falon, felesége egy széken ül az ágy fejénél (D’Ambra 1995).

²⁹ Tekercssel a kezükben ábrázolt *peregrinusok*: *Lupa* 2855 = TRHR 116; *Lupa* 632 = CIL III 11302; *Lupa* 3827 = TRHR 42; *Lupa* 3120 = RIU 689; *Lupa* 3273 = RIU 733; *Lupa* 802 = RIU 690. Római lovag kezében tekerccsel: *Lupa* 8817 = CIL III 3985. Senatori rendű nő kezében tekerccsel: *Lupa* 3803 = CIL III 10852.

1.3. A tekercsekhez kapcsolódó gesztusok

Adatbázisunk szerint a noricumí „tekercs a kézben” ábrázolásoknak csaknem feléhez (46%) kapcsolódik rámutató gesztus.³⁰ Másszóval, a balkézben tartott tekercs és a jobb-kéz rámutató gesztusa szorosan összekapcsolódik egymással. Ezekon az ábrázolásokon a jobb-kéz mutatóujja (*Einfingergestus*) vagy a jobb-kéz középső- és mutatóujja (*Zweifingergestus*) mutat rá az íróanyagra, sőt, az esetek többségében az ujjak hozzá is érnek a tekercsekhez:

- *Zweifingergestus*: 46 db (56 %)
 - tekercs felé mutat 9 db
 - hozzáér a tekercshez 37 db
- *Einfingergestus*: 36 db (44 %)
 - tekercs felé mutat 5 db
 - hozzáér a tekercshez 31 db

Manfred Hainzmann és Gerhard Grabher eskügesztusként (*Schwurgestus*) értelmezte azt.³¹ Az eskü azonban nem feltétlenül kötődik egy tárgyhoz, a sírokon is látunk olyan ábrázolást, ahol az elhunyt két vagy három ujjja a felfelé vagy a szív felé van kinyújtva.³² Ezzel szemben az általunk tárgyalt gesztus deiktikus: a tekercsre mutat rá, sőt a legtöbb esetben fizikailag is érintkezik azzal.³³ Ráadásul, a tekercset tartó balkéz kisujján 22 esetben figyelhető meg pecsétgyűrű, ami valószínűleg szintén az íróanyagok jogi értelmezése felé mutat. 2003-ban Thomas Richter egész monográfiát szentelt a *Zweifingergestus* kérdésének. A noricumí ábrázolásokkal kapcsolatos véleményét magunk is osztjuk: „Alapvetően feltételezhető, hogy a gesztus–tekercs motívumnak csak egyféle értelmezése lehet helyes, és ez esetben következetesen érvényes. Ezt támasztja alá az alapvető tény, hogy a képi motívumoknak elég világosnak kell lenniük ahhoz, hogy széles körben értelmezhetőek legyenek”.³⁴ Egyszerűbben szólva, a tekercs és a hozzá tartozó rámutató gesztus egyféle értelmezést kíván meg. Richter kétféle interpretációt idéz: Elisabeth Walde a tekercset a diszkrecionális jogkör és a hivatali hatalom jelképeinek

³⁰ Néhány olyan síremléket is találhatunk, amelyeken az *Ein-* vagy *Zweifingergestus* nem kapcsolódik tekercsábrázolásokhoz, pl. *Lupa* 861 = *CIL* III 4994; *Lupa* 3594 = *CIL* III 5218; *Lupa* 2882 = *CSIR* Ö IV 2 no. 5.

³¹ Hainzmann 1991, 128–132; Grabher 1991, 46–48.

³² Hainzmann itt a Iuppiter Sabazius-kultusz jól ismert kultusztárgyára hívja fel a figyelmet, csakhogy az ezeken megfigyelhető gesztus (a hüvelyk-, mutató- és középső ujj kinyújtva, a gyűrűsujj és a kisujj a tenyér felé behajlítva) az ún. *benedictio Latina* gesztus (Lane 1980; Berndt 2018).

³³ Ser(vius) Ennius Fuscus katona és felesége síremlékén (Split, *CIL* III 9782 = *Lupa* 24430) a férfi balkezében a szokásos tekercset találjuk, jobbkeze azonban három feltartott ujjal a nyakára mutat, ami üdvözlő gesztusként értelmezhető.

³⁴ „Grundsätzlich ist davon auszugehen, daß nur eine Deutung für das Motiv Gestus-Buchrolle zutreffend sein kann und dann auch durchgehend Gültigkeit hat. Dafür spricht das grundlegende Faktum, daß Bildmotive eindeutig sein sollten, um allgemein verständlich zu sein” (Richter 2003, 90).

tartja;³⁵ míg Manfred Hainzmann a civil foglalkozásra történő utalásokként értelmezi azokat.³⁶ Richter ezzel szemben a római oktatás, kultúra és retorika kontextusába helyezi a tekercseket, és összekapcsolja őket a Római Birodalom számos területén megtalálható falfestményekkel, mozaikokkal és szobrokkal, amelyeken szintén írószereket és íróanyagokat ábrázoltak.³⁷ Ez a megközelítés azonban véleményünk szerint módszertani szempontból hibás.

A rámutató gesztus jogi értelmezhetőségét húzza alá egy 2. századi római jogtudós, Sextus Pedius szövege is, aki szerint egy *stipulatio*s szerződés csak akkor lehet érvényes, ha a szerződés tárgyát képező dolgot a vásárlók szóban megnevezik és ujjukkal rámutatnak (*digito ostendere*).³⁸ Ennek az aktusnak jelentőségéről Anthony Corbeill a következőket írja: „A [rómaiak] a formalitás megnyilvánulásának tekintett gesztusokról úgy gondolják, hogy valódi és lényeges hatást gyakorolnak arra az eljárásra, amelyen belül végrehajtják őket. A formalitás hiányában a jogi eljárás vagy határozat nem érvényes”.³⁹ Amennyiben úgy vesszük, hogy a *rotulus* vagy *volumen* a sírhely és a síremlék *stipulatio*s okmánya, amely a birtokbavétel jogi formulái mellett annak leírását is tartalmazza, akkor a rámutatás tulajdonképpen nemcsak az okiratra, hanem magára a sírra történik, hiszen az ábrázolás magán a síron található. Természetesen ez csak egy, a felmerülő sokféle értelmezési lehetőség közül, de úgy véljük, hogy a „tekercs a kézben” ábrázolásokról összegyűjtött adatok ebbe az irányba mutatnak.

2. A *librarius*-domborművek

A *Lupa* adatbázisában 89 db olyan síremléket találunk, amelyek részét képezik a *librarius*-domborművek. Tanulmányunk hátralevő részében ezeket fogjuk közelebbről megvizsgálni. Először is azt kell látnunk, hogy milyen típusú emlékműveken jelennek meg ezek a páros ábrázolások.⁴⁰ Leggyakrabban több méter magas, több elemből álló funerális emlékeken találhatjuk meg őket: legalul négyszögletes talapzat található, gyakran mitológiai jelenetekkel díszítve; efölött egy téglatest alakú középső részt találunk, melynek homlokzati részén egy szövegmező, két keskenyebb oldalán pedig rendszerint egy szolgáló és egy szolgálólány ábrázolása figyelhető meg, az előbbi egy *librarius*, az

³⁵ Walde 1997, 244.

³⁶ Hainzmann 1991, 144–146.

³⁷ Mindezek után nem meglepő, hogy ő is elutasítja Hainzmann eskü-elméletét, mivel szerinte „az ábrázolásokat mindig retorikai vagy más típusú képzésre való hivatkozásként kell érteni”, ami tipikus példája a körbenforgó érvelésnek (Richter 2003, 92).

³⁸ Paul. *Dig.* 12, 1, 6: *Certum est, cuius species vel quantitas, quae in obligatione versatur, aut nomine suo aut ea demonstratione quae nominis vice fungitur qualis quantaque sit ostenditur. nam et pedius libro primo de stipulationibus nihil referre ait, proprio nomine res appelletur an digito ostendatur an vocabulis quibusdam demonstratur: quatenus mutua vice fungantur, quae tantundem praestent.*

³⁹ Corbeill 2005, 158.

⁴⁰ Pochmarski 1994; Kremer 2001.

utóbbi pedig talán egy szobalány vagy öltöztetőnő; az egész emlékmű legfőképpen pedig egy medaillon-portrét találunk, túlnyomó részben az elhunyt – többnyire házaspár – ábrázolásával. Az is lényeges, hogy ezek a síremlékek Noricumon belül a tartományi főváros, Virunum környékén koncentrálnak, és csak kis számban fordulnak elő a Duna menti települések környékén. Keletkezésüket a kutatás általában az Antoninusok és Severusok korára teszi (Kr. u. 2–3. század).

A 89 db *librarius*-dombormű közül csak 19-hez kapcsolódik felirat (21%), de azt is fontos figyelembe vennünk, hogy ezek az *epitaphiumok* a síremlék elhunyt építetőjére és tulajdonosára utalnak. Ezek közül csupán négy viselt valamilyen hivatali tisztséget (*aedilis* (kétszer); *aedilicius*; *servus vilicus vectigalis Illyrici*); hárman a katonasághoz kötődtek (*veteranus legionis*; *veteranus ex praetorio*; *optio legionis*); két felirat pedig megnevezte az elhunyt jogi státuszát (*servus*; *libertus*). A hivatalnokoknak és a katonatiszteknek lehettek írnok-szolgáik, de ebből a hét esetből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Az a tény, hogy a domborműveknek csak egyötödéhez kapcsolódik felirat, főként annak tudható be, hogy ezek az ábrázolások többnyire *spoliaként* maradtak fenn számunkra.⁴¹

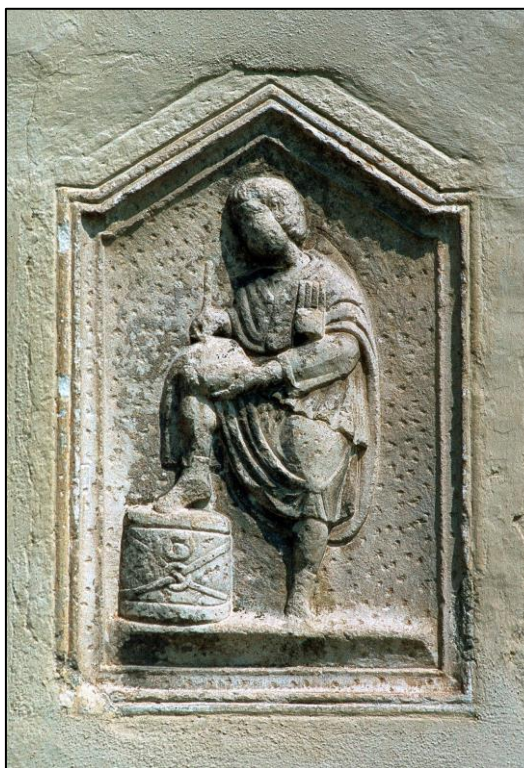
A szolgák ábrázolása meglehetősen formális: a síremlék középső paneljének bal oldalán látható a szolgálólány, egy korsóval, dobozzal vagy törlőkendővel (*mappa*), és minden esetben egyik kezében tükörrel; míg a jobb oldalon találjuk a *librarius* ábrázolását. Ez utóbbi esetében nagyobb szabadsággal éltek a sírkőfaragók. Első ránézésre is két csoportjukat különböztethetjük meg: az olvasó (41 db = 46%) és az író (30 = 33%) *librariusokét* (3. kép), míg 18 db síremléken (21%) egyik tevékenységet sem látjuk. Ugyancsak számbavettük a *librarius*-domborműveken ábrázolt íróanyagokat:

- írotáblák (*diptycha* és *polypticha*) 45 db = 43%
- nyitott tekercs 29 db = 28%
- henger alakú tekercstartó-doboz (*capsa*) 16 db = 16%
- zsinórról lógó írotáblák (*codex ansatus*) 8 db = 7%
- egyfülű írotábla 7 db = 6%

Adatbázisunk alapján kimutatható, hogy az *olvasó* *librariusok* 59%-ának kezében tekercset, míg 41%-uknál írotáblát látunk; ezzel szemben az *író* *librariusok* 87%-a viaszotáblát tart a kezében, és csak 13%-uk jegyez papirusztekercsre. Az *olvasás* esetében tehát a két alapvető íróanyag felhasználása viszonylag kiegyensúlyozott: bár többnyire a tekercset használták az olvasás jelzésére, az írotáblát is intenzíven használták erre a célra. Az *írás* esetében azonban ez az arány jóval kevésbé kiegyensúlyozott: többnyire írotáblát használtak erre a célra, a tekercsek használata pedig csak elenyésző százalékot tesz ki. Utóbbi jelenség hátterében az állhat, hogy míg az írotáblát a mindennapi tevékenységekhez és a gazdasági feljegyzésekhez használták, addig a tekercsre történő írás az irodalmi tevékenységhez is kapcsolódhatott, amivel nyilvánvalóan csak kevesen foglalkoztak. Arról nem is beszélve, hogy a papirusz sokkal drágább és ritkább íróanyag

⁴¹ Wagner 2001.

lehetett a nyugati tartományokban, mint a fatábla.⁴² Természetesen óvakodunk attól, hogy ezen adatok alapján következtetéseket vonjunk le a 2–3. századi Noricum műveltségi szintjére vonatkozóan. Egyáltalán nem biztos, hogy a *librarius*-domborművek valós személyeket ábrázolnak, és nem csupán dekoratív motívumok, amelyekkel a gazdag elhunytak pompás sírjait kívánták díszíteni, pontosan úgy, ahogyan Petronius híres regényében Trimalchio sírjáról olvashatunk, amelyen többek között szolgálkat faragtak ki fiktív helyzetekben.⁴³

3. kép: Tekercsre író *librariust* ábrázoló dombormű Virunumból, Maria Saal – Propstei- und Wallfahrtskirche Mariae Himmelfahrt, (forrás: *Lupa* 964, fotó: Ortolf Harl, rajz: Agócs N.)

⁴² Nyugaton (és kisebb részben Keleten is) a mindennapi élet legfontosabb íróanyaga volt a fatábla. 2015-ig 63 helyről kb. 2500 írotábla kerül elő Nyugaton, amelyek közül a legfontosabb lelőhelyek: Vindonissa (613 db); London (400 db); Herculaneum (350 db); Köln (200 db); Pompeii/Agro Murécine (185 db); Vindolanda (150 db), lásd Hartmann 2015.

⁴³ Petr. *Sat.* 71, 11: *Ad dexteram meam pones statuam Fortunatae meae columbam tenentem, et catellam cingulo alligatam ducat, et cicaronem meum, et amphoras copiose gypsatas, ne effluent vinum. Et unam licet fractam sculpas, et super eam puerum plorantem.* – Az ókori regények általában olyan helyzetekben hivatkoznak fiktív feliratokra, amikor a regény valamely szereplőjének vagy történetének a „hitelesítését” a mű irodalmi szempontból megkívánja (Beglaubigungsapparat), lásd pl. Liddel–Low 2013.

De kik is azok a *librariusok*? Olyan hivatalnokok, akik fontos szerepet tölthettek be egy-egy város, tartomány bürokratikus apparátusában.⁴⁴ A *librariusok*at Noricum tartományi közigazgatásában is megtaláljuk: Gaius Sempronius Secundinus, Solva municipium *decurió*jaként tevékenykedett, de hasonló nevű fia, aki 19 évesen hunyt el, *librarius consularis* volt.⁴⁵ A veterán Titus Flavius Campestrinus, és fia, Iulius Exoratus, szintén *librarii consulares* voltak (Ovilava/Wels, Kr. u. 235–285).⁴⁶ A *librariusok* természetesen a tartományban állomásozó hadseregben is jelen voltak, lásd pl. az alábbi virunumi feliratot: *li[br(arius) leg(ionis)] II Ital(icae) [p(iae) f(idelis)]* (Kr. u. 211–235).⁴⁷ Ezek az írások ugyanakkor gazdagabb családoknál is előfordultak. Benjamin Hartmann írja 2020-ban megjelent, a római *scribákról* szóló monográfiájában: „arisztokratikus háztartások régóta használták a *librariusok*at sokféle irodai és titkári feladat ellátására, mindenekelőtt szövegek átírására és másolására”.⁴⁸ Mindez azonban nem sokat segít a *librarius*-domborművek értelmezésében, hiszen – mint fentebb említettük – a reliefek mindössze ötöde rendelkezik felirattal, és ezek sem árulnak el sokat a sírok tulajdonosairól.

Feltételezve, hogy a *librarius*-domborművek monumentális síremlékek díszeként szolgáltak, amelyek nemcsak a *decurionatus* tagjaihoz, hanem a feliratok szerint rab-szolga- vagy szabados státuszú személyekhez is tartozhattak, nem ragaszkodhatunk ahhoz az értelmezéshez, hogy ezek az ábrázolások a sírtulajdonos hivatalos tekintélyét tükrözték.

A pannoniai és noricumai síremlékeken gyakori motívum a szolgák és szolgálónők megjelenítése, különösen a halotti lakomákon (Totenmahlszene).⁴⁹ Különösen az ezen szereplő *ancillák* hasonlítanak rendkívüli módon a *librarius*-reliefek szolgálányaira. Néhány kutató szerint ezek a szolgálónők az áldozatbemutatásnál jelenlévő segédek: a kezükben tartott vagy vállukon átvetett *mappa* áldozati terítő; a korsó (*urceus*) áldozati edény; a ládika (*acerra*) pedig az áldozati illatszerek tárolására szolgál. Ezek szerint lehetséges, hogy a noricumai *librarius*-domborművek pandatjaiként szereplő szolgálólány-ábrázolások is áldozatbemutatásnál jelen lévő segítők?⁵⁰ De mit keres ebben a kontextusban a tükör, amely minden esetben ezekhez az ábrázolásokhoz tartozik?⁵¹ Ezzel csak azt vethetnénk szembe, hogy a pannoniai a halotti lakomákon, azaz a *tripus*-jeleneten (un.

⁴⁴ Collassero 1979; a *librariusok* által végzett írónoki munka feladatairól lásd Haines-Eitzen 2000, 30–31.

⁴⁵ CIL III 5435 = *Lupa* 1450, Straßgang, Kr. u. 180–220. Noricum közigazgatásáról lásd Alföldy 1974, 159–165; Wedenig 1995. – Pannoniában a nagyobb városok *decurio*-testületében a *scriba* feladatát *summa honoraria*-ként vállalták (Mócsy 1964).

⁴⁶ CIL III 5631 = *Lupa* 579.

⁴⁷ AE 2004, 1096.

⁴⁸ Hartmann 2020, 44–45.

⁴⁹ Diez 1959–1961; Gáspár 2016, 84–94.

⁵⁰ A szolgálónőkről lásd Piccottini 1976; Walde 2001; Walde 2005, 86–95; Pochmarski 2021.

⁵¹ A tükör funerális kontextusban szerepel az etruszk, görög, itáliai kultúrában (Bózsa 2012); a Duna menti tartományokban – így Pannoniában is (Németh–Szabó 2010; Bózsa–Szabó 2013) – számos ólomból készített tükör került elő sírmellékletként, amelyeknek apotropaikus funkciót tulajdonít a kutatás.

„áldozati jelenet” / „pannonische Totenopfer” / „pannonische Totenmahl”)⁵² a férfi szolgák kezében is minden esetben áldozati eszközök (*mappa*, *patera*, *urceus*) találhatóak egyetlen esetben sincsenek náluk íróeszközök.⁵³ Ráadásul, a noricum *librarius*-domborművekkel ellátott síremlékeken nem látunk halotti lakomákat. Jóllehet Pannonia Superior déli részéről, a szlovéniai Črnomeljből ismerünk két olyan sírsztélét (*Lupa* 3791, 3792),⁵⁴ amelyek fő képmezőjében nő és férfi portréja látható, a férfi baljában irattekercs, jobbjá *Zweifingergestust* formál. A portréktól balra szolgálólány tükörrel, jobbra *librarius*-szolga nyitott tekerccsel. A fő képmező alatt – elkülönítve – *tripus*-jelenet, a *librarius* tehát nem e jelenettel összefüggésben értelmezendő (4. kép).

4. kép: *Librarius*-ábrázolások Črnomeljből (forrás: *Lupa* 3791, 3792, fotó: Ortolf Harl)

Herbert Graßl a *librarius*-ábrázolásokat egyenesen a kelta vallási tradíciókra vezette vissza. A Kr. e. 1. században élt görög történétíró, a szicíliai Diodórosz azt állította, hogy a kelták írott búcsúleveleket dobálnak elhunyt szeretteik halotti máglyájára, abban a hitben, hogy azok a túlvilágon elolvassák azokat (*Bibliothéké* V. 28.6). Erre a szöveg helyre alapozva Graßl amellett érvel, hogy a noricum *librarius*ok „levelekkel tartják fenn a kapcsolatot élők és holtak között”, ily módon a kezükben tartott íróanyagok az „alvilág” és a „felvilág” közötti folyamatos kommunikáció jeleként értelmezhetők.⁵⁵ Csakhogy a *librarius*-reliefeknek mindössze 33%-a kapcsolatos az írással, 67%-uk olvassa a kezében

⁵² A jelenet elnevezéseire összefoglalóan lásd: Szabó 2024, 81.

⁵³ Noha Luca Bianchi a *Lupa* 2839 és 2756 aquincumi sírsztélék *tripus*-jelenetén egy-egy *librarius*ot azonosít (Bianchi 2016, 363–364), felismerése egyik esetben sem igazolható.

⁵⁴ Šmid 2020.

⁵⁵ Graßl 1989, 34–37.

tartott papirusztekercset vagy írotáblát; továbbá egyáltalán semmi nem bizonyítja, hogy a *librarius*-ábrázolásokat tartalmazó síremlékek kelta származású személyekhez kötődnek. Egy távolabbi párhuzammal élve, csak az összehasonlítás kedvéért: ma már tudjuk, hogy a gall és a germán törzsek körében egyaránt népszerű *Matres/Matronae* ábrázolásokat a római telepések vezették be a Kr. u. 1. században. Ráadásul ezeken a domborműveken a Kr. u. 2–3. század folyamán egy érdekes átalakulás is megfigyelhető: néhány *Matrona* ölében az addigi gyümölcskosár helyett egy nyitott papirusztekercs jelenik meg. Ez az átalakulás pedig nem a növekvő gall vagy germán befolyásra utal. Épp ellenkezőleg, a görög-római szokások szélesebb körű és mélyebb elterjedésére vall a lakosság körében, nevezetesen a sorsistennők (*Moirae, Camenae, Carmenta*) kultuszára.⁵⁶

A tekercs-motívum kutatásában eddig a „realisztikus” vagy „szimbolikus” megközelítés érvényesült, amit a kutatók egymással kibékíthetetlenül ellentétesnek láttak. De vajon az ókori emberek elválaszthatták-e egymástól ezt a két jelentést? A Noricum tartomány fővárosának, Virunumnak környékén lakó gazdagok monumentális síremlékein elhelyezett ábrázolások „realisztikus” értelmezésében a szolgálólány (*ancilla*) alakja a sírtulajdonos feleségének (Grabherrin) vagyoni helyzetére, társadalmi státuszára, esetleg vallási hovatartozására utalt; míg a *librarius*-szolga az emlékmű tulajdonosának (Grabherr) társadalmi és vagyoni helyzete mellett esetleg foglalkozására és iskolai végzettségére is célozhatott. A szolgák ugyanakkor „szimbolikus” jelentést is hordozhattak. Nem kérdés, hogy a szolgálólány kezében lévő tárgyak felidézhatték az elhunytért való áldozatot; az igazi rejtély az, hogy hogyan kell értelmezni az írást vagy az olvasást ebben a kontextusban. Már korábban is felmerült, hogy a *librarius* rokonságban állhat a sírtulajdonosának „tekercs a kézben” ábrázolásával, bár erre kevés bizonyítékunk van. Másrészt, ha mégis elfogadjuk ezt a hipotézist, abból az következne, hogy a *librarius* kezében tartott íróanyagokon a végrendelet, öröknyomtatási okirat, vagy a síremlék tulajdonjogát bizonyító okmány található meg.

⁵⁶ A romanizációnak erről az esetéről lásd Grüll 2021.

Rövidítések

- CSIR Ö IV 2 Pochmarski, Erwin: *Die Portätmedaillons und Porträtnischen des Stadtgebietes von Flavia Solva*. Corpus Signorum Imperii Romani, Österreich IV.2. (Wien 2011)
- FIRA Riccobono, Salvatore – Arangio Ruiz, Vincenzo (eds.): *Fontes iuris Romani anteiustiniani I–III*. (Firenze 1940–1943)
- ILS Dessau, Hermann (ed.): *Inscriptiones Latinae selectae I–III*. (Berolinum 1892–1916)
- Lupa Harl, Friederike – Harl, Ortolf: lupa.at (*Ubi Erat Lupa*. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern)
- RIU Barkóczi, László et al. (Hrsg.): *Die römische Inschriften Ungarns* (Budapest 1972–)
- TRHR Kovács, Péter: *Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum* (Budapest 2005)

Bibliográfia

- Abd El Hafeez abd El-Al – Grenier, Jean Claude – Wagner, Guy 1985. *Stèles funéraires de Kom Abu Bellou* (Mémoire, 55). Paris : Editions Recherche sur les civilisations.
- Alföldy, Géza 1974. *Noricum*. London–Boston: Routledge–Kegan.
- Bagnall, Roger 1986. Two Byzantine legal papyri in a private collection. In: Roger Shaler Bagnall – William Vernon Harris (eds.), *Studies in Roman Law: In Memory of A. Arthur Schiller* (Columbia Studies in the Classical Tradition, 13). Leiden: Brill, 1–10. (<https://doi.org/10.1163/9789004450844>)
- Balty, Jean-Charles 2016. Le volumen ou «Schriftrolle» des stèles et cippes militaires dans l'Empire romain: à propos des inscriptions apaméennes de la legio II Parthica. *Syria* 93: 84–95. (<https://doi.org/10.4000/syria.4698>)
- Bauchhenß, Gerhard 1978. *Germania Inferior. Bonn und Umgebung. Militärische Grabdenkmäler* (Corpus Signorum Imperii Romani, Deutschland, III.1). Bonn: Habelt.
- Berndt, Susanne 2018. The hand gesture and symbols of Sabazios. *Opsucula* 11: 151–168. (<https://doi.org/10.30549/opathrom-11-08>)
- Bianchi, Luca 2016. Una singolare stele funeraria di Aquincum. *Archeologia Classica* 67: 361–373.
- Bingen, Jean 2003. Miles armorum custos (CIL, III, Suppl. 141382, Alexandrie). In: Pol DeFosse (ed.): *Hommages à Carl Deroux, III. Histoire et épigraphie*. Droit. Bruxelles: Latomus, 67–73.

- Bózsa Anikó 2012. Tükör mint szimbólum? In: Bíró Szilvia – Vámos Péter (szerk.): *FiRKák II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 31–45.
- Bózsa Anikó – Szabó Ádám 2013. „Ajándék a szépnek!” A Magyar Nemzeti Múzeum római gyűjteményének ‘ólomtükrei’ (Libelli Archaeologici, Ser. Nov. Supp. 1). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Brein, Friedrich 1973. Bücher auf Grabsteinen. *Römische Österreich* 1: 1–6.
- Carrié, Jean-Michel 1992. Le soldat. In: Andréa Giardina (ed.): *L’homme romain*. Paris: Seuil, 127–172.
- Cohon, Robert 2010. Tools of the Trade: A Rare, Ancient Roman Builder’s Funerary Plaque. *Antike Kunst* 53: 94–100.
- Collassero, Silvia 1979. Librarius. In: *Thesaurus Linguae Latinae VII.2*. Lipsia: Teubner, 1347.3–1348.21.
- Corbeill, Anthony P. 2005. Gesture in early Roman law: empty form or essential formalities? In: Douglas L. Cairns (ed.): *Body Language in the Greek and Roman Worlds*. Swansea: The Classical Press of Wales, 157–174. (<https://doi.org/10.2307/j.ctvvn97x.11>)
- D’Ambra, Eve 1995. Mourning and the Making of Ancestors in the Testamentum Relief. *American Journal of Archaeology* 99(4): 667–681. (<https://doi.org/10.2307/506188>)
- Daly, Lloyd W. 1973. Rotuli: Liturgy Rolls and Formal Documents. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 14(3): 333–338.
- Davies, Glenys 1985. The significance of the handshake motif in classical funerary art. *American Journal of Archaeology* 89(4): 627–640. (<https://doi.org/10.2307/504204>)
- Devijver, Hubert 1987. L’iconographie de la stèle funéraire de T. Exomnius Mansuetus, praefectus cohortis. *Vallesia* 42: 363–367.
- Diez, Erna 1953. Librarii auf norischen Reliefsteinen. *Schild von Steier* 2: 123–134.
- Diez, Erna 1959–1961. Zur Darstellung des Totenopfers auf norischen Grabsteinen. *Schild von Steier* 9: 47–57.
- Feissel, Denis – Gascou, Jean 2000. Documents d’archives romains inédits du Moyen Euphrate (IIIe s. après J.-C.). *Journal des Savants* (2): 157–208. (<https://doi.org/10.3406/jds.2000.1636>)
- Gáspár Dorottya 2016. *Pannoniai síremlékek I–III. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén* (Bivio 4). Budapest: Evangélikus Országos Könyvtár.

- Grabher, Gerhard 1991. Die Schriftrolle auf römischen Grabsteinen in Österreich. Bürgerrechtsdekret und Schwurgestus. In: Manfred Hainzmann – Dieter Kramer – Erwin Pochmarski (Hrsg.): *Akten des I. internationalen Colloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Graz 27–30. April 1989, Teil II.* (Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark, 5). Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 42–56.
- Graßl, Herbert 1989. Beiträge zum keltischen Brauchtum in Noricum. In: Johannes Grabmeyer – Eduard Polte (Hrsg.): *Die Kultur der Kelten: 1. St. Veiter Historikergespräche. 16.-18. Juni 1988.* St. Veit an der Glan: Institut für Geschichte an der Universität Klagenfurt, 29–37.
- Grüll, Tibor 2021. “The Book of Fate”: A Distinctive Representation of Matronae/Parcae and the Spread of Literacy in the Northern Provinces of the Roman Empire. *Religion in the Roman Empire (RRE)* 7(3): 403–429.
- Grüll, Tibor – Agócs, Nándor – Jusztinger, János – Szabó, Ernő 2024. The iconographic motif of book-scrolls on funerary reliefs in Noricum. In: Gabrielle Kremer – Eduard Pollhammer – Julia Kopf – Franziska Beutler (Hrsg.): *Zeit(en) des Umbruchs. Akten des 17. Internationalen Kolloquiums zum provinzialrömischen Kunstschaffen Wien – Carnuntum, 16.–21. Mai 2022* (Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften, 64). Wien: Holzhausen Verlag, 445–456.
- Haines-Eitzen, Kim 2000. *Guardians of Letters. Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature.* Oxford: Oxford University Press. (<https://doi.org/10.1093/oso/9780195135640.001.0001>)
- Hainzmann, Manfred 1991. Schriftrolle und Schwurgestus. Neue Beobachtungen zu einem alten Bildmotiv. In: Manfred Hainzmann – Dieter Kramer – Erwin Pochmarski (Hrsg.): *Akten des I. internationalen Colloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Graz 27–30. April 1989, Teil II.* (Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark, 5). Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 120–146.
- Hainzmann, Manfred 1996. Publius Flavoleius Cordus aus Mainz, ein Angehöriger des militärischen Verwaltungsdienstes? In: Gerhard Bauchhenß (Hrsg.): *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens: Bonn 21.-24. April 1993* (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 51). Köln: Rheinland-Verlag, 59–65.
- Benjamin Hartmann 2015. Die hölzernen Schreibtäfelchen im Imperium Romanum – ein Inventar. In: Markus Scholz – Marietta Horster (Hrsg.): *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen: Schriftliche Kommunikation im Alltagsleben (Akten des 2. Internationalen Kolloquiums von DUCTUS – Association internationale pour l'étude des inscriptions mineures, RGZM Mainz, 15.-17. Juni 2011.)* (RGZM -Tagungen, 26). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2015, 43–59.

- Hartmann, Benjamin 2020. *The Scribes of Rome. A Cultural and Social History of the Scribae*. Cambridge: Cambridge University Press. (<https://doi.org/10.1017/9781108656917>)
- Kremer, Gabrielle 2001. *Antike Grabbauten in Noricum: Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut. (https://doi.org/10.26530/OAPEN_437190)
- Kremer, Gabrielle 2004. Die norisch-pannonischen Grabbauten als Ausdruck kultureller Identität? In: Andreas Schmidt-Colinet (Hrsg.): *Lokale Identitäten in Randgebieten des römischen Reiches. Akten des internationalen Symposiums in Wiener Neustadt, 24–26. April 2003*. (Wiener Forschungen zur Archäologie, 7). Wien: Phoibos, 147–159.
- Lajtar, Adam 2002. A tombstone for the soldier Ares (Egypt, late Antonine period). *Journal of Juristic Papyrology* 32: 45–48.
- Lane, Eugene N. 1980. Towards a Definition of the Iconography of Sabazius. *Numen* 27(1): 9–33. (<https://doi.org/10.1163/156852780X00134>)
- Larsson Lovén, Lena 2010. Coniugal concordia: marriage and marital ideals on Roman funerary monuments. In: Lena Larsson Lovén – Agneta Strömberg (eds.): *Ancient Marriage in Myth and Reality*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 204–220.
- Le Bohec, Yann 1991. *Le testament du Lingon*. (Collection du Centre d'études romaines et gallo-romaines: nouvelle série, 9). Lyon–Paris: Centre d'études romaines et gallo-romaines – De Boccard.
- Liddel, Peter – Low, Polly 2013 (eds.): *Inscriptions and Their Uses in Greek and Latin Literature*. Oxford: Oxford University Press, 2013. (<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199665747.001.0001>)
- Marrou, Henri Irénée 1938. *Μουσικὸς ἀνὴρ. Étude sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains*. Grenoble: Didier et Richard.
- Meyer, Elizabeth A. 2004. *Legitimacy and law in the Roman world: tabulae in Roman belief and practice*. Cambridge: Cambridge University Press. (<https://doi.org/10.1017/CBO9780511482861>)
- Mócsy András 1964. Scribák a pannóniai kisvárosokban. *Archaeologiai Értesítő* 91: 16–17.
- Németh, György – Szabó, Ádám 2010. To a beautiful soul: inscriptions on lead mirrors. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46: 101–113.
- Öllerer, Christoph 2001. Die Darstellung von Schreibgerät auf norischen Librarianerreliefs. In: Friedrich W. Leitner (Hrsg.): *Carinthia Romana und die römische Welt. Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*. (Aus Forschung und Kunst, 34). Klagenfurt: Verl. des Geschichtsvereins für Kärnten, 249–262.
- Parra, Maria Cecilia 1979. Una stele di Roma ritrovata a Livorno. In: *Studi per Enrico Fiumi*. Pisa: Pacini, 121–139.

- Piccottini, Gernot 1976. Zur Typologie der Opferdienerinreliefe des Stadtgebietes von Virunum. *Römische Historische Mitteilungen* 18: 145–151.
- Pochmarski, Erwin 1994. Grabsitten und Grabformen in Noricum. *Archäologische Gesellschaft Steiermark, Nachrichtenblatt* 1: 35–60.
- Pochmarski, Erwin 2021. Opferdienerinnen in Noricum? In: Krzysztof Narloch – Tomasz Płóciennik – Jerzy Żelazowski – Janusz Reclaw (eds.): *Nunc decet caput impedire myrto. Studies Dedicated to Professor Piotr Dyczek on the Occasion of His 65th Birthday*. Warsaw: University of Warsaw, 371–382.
- Reekmans, Louis 1958. *La „dextrarum iunctio” dans l’iconographie romaine et paléochrétienne*. Roma: Institut historique belge de Rome.
- Richter, Thomas 2003. *Der Zweifingergestus in der römischen Kunst* (Frankfurter Archäologische Schriften, 2). Möhnesee–Wamel: Bibliopolis.
- Rinaldi Tufi, Sergio 1971. Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale. *Atti della Accademia nazionale dei Lincei (Memorie della Classe di scienze morali, storiche e filologiche 8e)*, 16(3): 87–167.
- Rothe, Ursula 2009. *Dress and Cultural Identity in the Rhine-Moselle Region of the Roman Empire* (BAR Internattional Series, 2038). Oxford: Archaeopress. (<https://doi.org/10.30861/9781407306155>)
- Schmidt, Stefan 2003. *Grabreliefs im griechisch-römischen Museum von Alexandria* (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, Ägyptologische Reihe, 17). Berlin: Achet.
- Schmidts, Thomas 2010. Aurelius Theogeiton: Ein Schiffseigner aus dem syrischen Arados auf Italienfahrt. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40(2): 251–263.
- Šmid, Katarina 2020. Pogrebna gostija na nagrobni steli Julije Jukunde iz Črnomlja. In: Irena Lazar – Aleksander Panjek – Jonatan Vinkler (eds.): *Mikro in makro: Pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije*, 1. knjiga. Koper: Založba Univerze na Primorske, 109–123. ([https://doi.org/10.26493/978-961-7023-13-8\(1\).109-123](https://doi.org/10.26493/978-961-7023-13-8(1).109-123))
- Speidel, Michael Alexander 2012. Dressed for the occasion. Clothes and context in the Roman army. In: *Heer und Herrschaft im römischen Reich der hohen Kaiserzeit* (Mavors, 16). Stuttgart: Franz Steiner, 235–248.
- Stupperich, Reinhard 1983. Zur dextrarum iunctio auf frühen römischen Grabreliefs. *Boreas* 6: 143–150.
- Szabó Ernő 2024. Közöletlen feliratos római sírsztéléttöredék a pécsi Janus Pannonius Múzeumból. In: Benke László (szerk.): *Legendás csontoktól egy matrózlázadásig. Huszonnegy írás a múlt és a történeti források kapcsolatáról a hatvanéves Grüll Tibor köszöntésére*. Budapest: Pesti Kalligram, 77–88.

- Varner, Eric R. 1990. Two Portrait Stelae and the Romanization of North Africa. *Yale University Art Gallery Bulletin* (1990): 10–19.
- Waebens, Sofie 2012. Ares: Brother, Commander, Deity or Son? A New Interpretation of the Ares Tombstone. *Chronique d'Égypte* 87: 322–339. (<https://doi.org/10.1484/J.CDE.1.103134>)
- Waebens, Sofie 2015. The Representation of Roman Soldiers on Third-Century AD Funerary Monuments from Nikopolis (Egypt). *Revue Internationale d'Histoire Militaire Ancienne* 1: 63–77.
- Wagner, Jasmine 2001. Zur ostentativen Wiederverwendung römerzeitlicher Spolien in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Kirchenbauten der Steiermark. Banung, Exorzismus und humanistische Intentionen im Spiegel einer Interpretatio christiana. *Fundberichte aus Österreich* 40: 345–479.
- Walde, Elisabeth 1991. Private und magistratische Repräsentation auf den römischen Grabbauten in Österreich. In: Manfred Hainzmann – Dieter Kramer – Erwin Pochmarski (Hrsg.): *Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Graz, 27.–30. April 1989, Teil II.* (Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark, 5). Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 110–119.
- Walde, Elisabeth 1997. Noch einmal zur Buchrolle. In: Bojan Djurić – Irena Lazar (Hrsg.): *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 8–12. Mai 1995* (Situla, 36). Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 243–246.
- Walde, Elisabeth 2001. Die Dienerinnen auf den römischen Grabreliefs in der Provinz Noricum. In: Titus Panhuysen (Hrsg.): *Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung.* Maastricht: Stichting Willem Goossens, 235–243.
- Walde, Elisabeth 2005. *Im herrlichen Glanze Roms. Die Bilderwelt der Römersteine in Österreich.* Innsbruck: Universität Innsbruck.
- Walter, Christopher 1979. The dextrarum junctio of Lepcis Magna in relationship to the iconography of marriage. *Antiquités africaines* 14(1): 271–283. (<https://doi.org/10.3406/antaf.1979.1034>)
- Wedenig, Reinhold 1997. *Epigraphische Quellen zur städtischen Administration in Noricum.* Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.